

ARLAN MANALON CAMBA

Si Arlan Manalon Camba kasalukuyan siyang naninirahan sa Angono, Rizal kapiling ang kaniyang asawa at dalawang anak. Siya ay nagtapos ng AB Filipino sa Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas (P.U.P). Nagtapos naman siya ng kaniyang masterado sa Marikina Polytechnic College (MPC) ng digring Master of Arts in Teaching Major in Instructional Technology at may yunits ng Doktorado ng Malikhaing Pagsulat sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Naging bahagi siya sa pagsulat ng ilang aklat-antolohiya ng mga tula gaya ng *Himno ng Apoy sa Gubat ng Dilim* (2011), *PYLON: Isangdaa't Labing Isang mga Tula ng mga Makata ng PUP* (2015), at ng *SAGUPA: Antolohiya ng mga Tula ng mga Makatang Guro ng Kagawaran ng Filipinolohiya ng PUP* (2016). Nakapaglathala na rin siya ng koleksiyon ng mga tula ang *BULOK: Antolohiya ng mga Tulang Nilalangaw* (2019) at *Mga Tíbo ng Taludtod* (2023). Naging Fellow siya sa prestihiyosong Palihang Rogelio Sicat (PRS 11) noong 2018. Nagsilbi siya bilang Pangulo ng Pandayan ng Literaturang Pilipino (PANDAYLIPI INK.) at Unyon ng mga Guro sa Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas (UGPUP).

SI LOLO MARTIN AT ANG DIWATA NG SITYO PULONG KUMUNOY

Tapos nang humaginit ang nag-aalimpuyong hangin, ngunit nag-iwan ang napakalas na bagyong Milenyo ng mga sukal at dumi sa kalsada; mga nabuwal na puno, nabaling mga sanga, nagtiplarang mga yero, mga wasak na dingding, mga gumuhong pader, mga nawarat na tarpulin at mga katawan ng mga patay na hayop na inanod buhat sa kung saan.

Mula sa aking kinaroroonan ay natatanaw ko na marahang iniangat ni Tatay ang signage na nakabalandra sa kalsada. Binuhat niya ito at isinandal sa harap ng funeral parlor ni Lolo Martin. Bagaman sira na at hindi na mapakikinabangan, malinaw pa ring mababasa ang nakasulat dito; *St. Martin Memorial Service: Nagseserbisyo Habang Naghihingalo!*

Sa loob ng funeral parlor ay nakabukas na ang mga ilaw na tumatanglaw sa bangkay ni Lolo Martin. Sa dalawang araw at tatlong gabing nanalasa ang malakas na bagyo, nagawa nitong putulin ang linya ng koryente. Tatlong gabing pinaglamayan ang bangkay ni Lolo Martin nang walang ilaw. Tanging liwanag na buhat sa sinindihang kandila ang tumatanglaw dito; na mas madalas ay namamatay ang liwanag dahil na rin sa haginit ng nag-aalimpuyong hanging dala ng bagyo. Nananatili pa ring nakapatong ang ataul ni Lolo Martin sa ibabaw ng pinagdugtong na mesa. Sa kasagsagan ng bagyo, pinasok ng tubig-baha ang loob ng funeral parlor. Lampas-tuhod ang tubig. Sa pag-aalala ng magkakapitbahay na abutin ng tubig-baha ang ilalim ng ataul ni Lolo Martin, tulong-tulong sila, kasama si Tatay sa pagbuhat ng ataul niya upang ipatong sa ibabaw ng mesa.

Isang malaking misteryo ang biglaang pagpanaw ni Lolo Martin. Dagdag pang palaisipan sa magkakapitbahay na mula nang bawian ng buhay ang pobreng matanda ay wala man lang isang kamag-anak ang dumalaw sa bangkay nito. Si Tatay lamang ang maituturing na “malapit” na kamag-anak ni Lolo Martin, ngunit walang relasyon sa dugo ang nag-uugnay sa dalawa.

Ayon sa mga kuwento, sanggol pa lamang si Tatay nang kupkupin ito ni Lolo Martin. Kasisilang pa lamang nang iwanan ito ng kung sino sa harapan ng kubakob ng matanda. Hindi pa ito nalilinis. Nakabalot lamang ng tela ngunit naroon pa rin ang bakas ng dugo at halos hindi pa napuputol ang pusod. Ang nakakabahala pa ay ang sariwang sugat na makikita sa likod na bahagi ng ulo ng sanggol na parang hiniwa o natag□ ng kung anong matalas na bagay.

Nakapagtataka, sapagkat noon ay mangilan-ngilan pa lamang ang naninirahan sa sityong ito. Isang malawak na lupain na nakahimpil sa paanan ng Sierra Madre. Halos napapalibutan ito ng mga bundok maliban sa kanlurang bahagi na kinaroroonan ng isang talampas na kung tawagi’y “Talampas ng Buntot-Bayawak”. Tumutubo sa malusog na kaparangan ng Sityo Pulong Kumunoy ang malalabay na punongkahoy na nagbibigay ng lilim at pagkain sa mga hayop at mangangasong napapadpad sa lugar na ito. Kapansin-pansin ang malalabay na puno ng mga akasya. Hindi karaniwan ang laki ng mga akasyang ito. Naglilingkis na ang mga ugat na waring bakod na humaharang sa sentro ng buong sityo. Nang mahawan ang mga punong akasya, pinalitan ito ng arkong gawa sa adobe. Kitang-kita mula sa bukana ng arko ang mayamang pangisdaan ng

Lawa ng Laguna. Sa lawang ito umaagos ang “Ilog ng mga Igat” na makikita sa gawing silangan ng Sityo Pulong Kumunoy.

Dati, nang malinis pa ang ilog at hindi pa pinapatay nang walang habas na pagka-quarry sagana pang nakapagbibigay ang ilog ng mayamang huli ng mga isdang-tabang. Malinaw at malinis ang tubig. Malalaki at matataba ang nakukuhang tulya at halaan. Kapag umapaw na ang ilog at biglang humupa, iniwan ng ilog sa kaparangan ng Sityo Pulong Kumunoy ang mga isdang tulad ng igat, bulig, hito, at martiniko na sumisiksik sa mga ugat ng malalabay na puno. Ang tubig na iniwan ng ilog sa kaparangan ng Sityo Pulong Kumunoy ang nagiging dahilan upang maging malambot ang lupa nito. Kahit nagsusulputan sa pagtubo ang mga dawag at damo sa buong kaparangan ng sityo, mapanganib ito sa mga naglalakihang hayop na nagagawi sa lugar. Marami ng mga kalabaw, baka, kabayo, at kambing ang nangawala sa lugar na ito dahil sa paglamon ng lupa! Kaya’t nakapagtataka kung paanong sa isang liblib na lugar na gaya ng Sityo Pulong Kumunoy ay sumulpot ang isang paslit sa katauhan ni Tatay. Dala marahil ng nararamdamang awa at pagtataka, kinupkop ni Lolo Martin ang itinuring kong ama. Inari itong kaniya na naging katu-katulong sa mga gawaing bahay at gawaing bukid.

Lumaking hindi nagsasalita si Tatay Pepe. Ang kapansanang ito ang naging dahilan upang maging tampulan siya ng panunukso sa buong sityo. Upang maiwasan ang pakikipagbabag at pakikipagbasag-ulo, pinili ni Tatay Pepe ang mapag-isa. Pinili niyang pumirmi na lamang sa bahay o sa bukid kaysa sa mag-aral. Laging kabuntot ni Lolo Martin si Tatay kahit saan ito magtungo. Hindi kailanman tumanggi ang Tatay Pepe sa anumang iutos ng

matanda. Bagaman lumaki sa poder ni Lolo Martin si Tatay Pepe, walang bahid ng pagkaama ang relasyong namamagitan sa kanila. Mas lutang na lutang ang relasyon ng amo sa kaniyang utusan — si Lolo Martin ang tagautos, si Tatay Pepe ang tagasunod!

Humikab muna ako at hinilamos ang aking kamay sa aking mukha nang silipin ko ang bangkay ni Lolo Martin. Ibang-iba ang itsura niya bago siya mamatay. Wala silang alam sa anumang iniindang karamdaman ng matanda. Maayos at masigla ang pangangatawan niya. Mabuti ang lagay ng kaniyang puso, normal ang dugo, maayos ang kolesterol na resulta ng kaniyang mga annual check-up. Kaya't nakapagtataka na ang isang matandang mas malakas pa sa kalabaw ay biglang sinaklot ng kamatayan. Namatay ito habang natutulog ngunit nang ilagak na ang katawan niya sa loob ng ataul, parang sinipsip ng kung ano ang kaniyang mga laman. Parang tuod ng patay na puno ang itsura ng kaniyang katawan. Kumakapit ang balat sa buto. Ang dating makisig na pangangatawan ay parang kandilang nalusaw at naupos. Bahagyang nakanganga ang kaniyang bibig. Lumubog nang husto ang pisngi niya. Numipis at pumuti ang buhok na dati-rati ay alaga sa pomada. Hindi ito si Lolo Martin...! Ang bangkay ay katawan ng isang matandang huklubang namatay sa labis-labis na katandaan!

Kung gaano katanda si Lolo Martin ay walang nakakaalam. Hindi pa nalalahiran ng sinasabing pag-unlad ang Sityo Pulong Kumunoy ay nanirahan dito ang matanda. Maaaring sabihing 'sing tanda nga ng Sityo Pulong Kumunoy si Lolo Martin. Kahit si Tatay; sa mga sandaling kalong-kalong niya ako ay madalas kong mapansin ang makabuluhang pagtitig niya sa kabuoan ni Lolo Martin. Nanunuri ang kaniyang mga mata. Hinihimay ng

kaniyang tingin ang bawat bahagi ng matanda. Nararamdaman ko ang napakaraming katanungan at pagtataka sa kaniyang pagkatao. Hindi nga nagbabago ang itsura ni Lolo Martin. Hindi tumatanda ang kaniyang nakagisnang ama. Waring napako ang edad niya sa sisenta. Kung nabubuhay pa ang matanda at sa edad ni Tatay na magsisingkuwenta y singko na, aminado si Tatay Pepe na ‘di hamak na mas mukhang bata si Lolo Martin kaysa sa kaniya...

Sinasabing maraming itinatagong “galing” si Lolo Martin. Kahit sa tumpukan ng lamayan; pantanggal ng antok ang samu’t saring kuwentong may kaugnayan sa kaniyang mga anting-anting at talisman. Ilang beses ko ng narinig ang kuwento ng pakikipagbuno ni Lolo Martin sa mag-asawang sawa na may dalawampung talampakan ang haba.

Nang kutkutin ng backhoe ang lupang kinakapitan ng ugat ng pinakamatandang punong akasya sa bukana ng Sityo Pulong Kumunoy ay lumingkis dito ang mag-asawang sawa. Nagtatakbo sa takot ang opereytor ng backhoe. Buong tapang naman na hinarap ni Lolo Martin ang mag-asawang sawa. Gamit lamang ang itak na pinatalim at inihasa sa pangil ng baboy ramo. Sa angkin niyang lakas na katumbas ng tatlumpung barakong kabayo; madaling nagapi ni Lolo Martin ang mag-asawang sawa. Kinatay niya ito sa harap ng maraming tao. Hinati-hati at pinarte-parte ang karne nito sa lahat ng naroroon. Sa laki at haba ng mag-asawang sawa, umabot ng isa’t kalahating buwan bago tuluyang naubos ang karne nito. Siya nama’y nakuntento na sa dalawang pitsel ng maitim at mapait na apdo ng mag-asawang sawa na kaniyang ipinaliligo at iniinom para sa ibayong lakas ng pangangatawan.

Walang makalilimot sa tapang na ipinamalas ni Lolo Martin nang kaniyang masukol ang pinakamalaking bayawak sa kanlurang bahagi ng Sityo!

Ang “Talampas ng Buntot-Bayawak” ay naging maalamat na kuwento sa tatlong araw na pakikipagbuno ni Lolo Martin sa hayop na ito! Nagsimula ang lahat nang halos gabi-gabi ay hindi pinapatulog ng ingay ng mga manok, pato, pabo, at gansa ang buong sityo. Ang mga hayop ay waring binubulabog ng takot. Parang korong sabay-sabay na putak at tilaok sa kalaliman ng gabi ang nililikha nilang ingay.

Maingat ang pag-atake ng bayawak. Wala itong nililikhang yabag o kaluskos man lamang. Mararamdaman nilang papatakas na ang bayawak kung nauulinigan na nila ang papahina nang papahina na tilaok at putak ng mga manok, pato, pabo, at gansa na tangay-tangay na ng bayawak. Kinaumagahan, magigitla ang buong sityo dahil sa tuluyang pagkaubos ng kanilang mga alaga.

Agad na humingi ng tulong ang mamamayan ng Sityo Pulong Kumunoy kay Lolo Martin. Natunton niya ang bayawak nang mapansin niya ang hindi karaniwang dami ng balat ng itlog na nakakalat sa daan. Pambihirang bayawak ito, maging ang itlog ng kanilang mga alagang manok, pato, pabo, at gansa ay hindi pinatawad! Sinundan niya ang mga bakas hanggang sa makarating sa bukana ng isang lungga sa paanan ng talampas. Sa laki ng butas ng lungga; maituturing itong pintuan ng isang yungib. Ngunit ang mas nakapanghihilakbot ay nang makita ni Lolo Martin ang napakalaki at napakahabang buntot ng bayawak na nakahambalang sa bukana ng lungga. Kung susukatin, kasinghaba ito ng isang

puno ng niyog na nasa kasagsagan ng pamumunga na mayroong animnapung talampakan!

Hinawakan ni Lolo Martin ang buntot ng bayawak. Sinubukan niyang hilahin ito papalabas ng lungga. Nakipagsukatan siya ng lakas dito. Buong araw at magdamag niyang hila-hila ang buntot nito. Kahit katumbas pa ng tatlumpung barakong kabayo ang kaniyang lakas, hindi nagpatinag ang bayawak! Nasa magandang posisyon ang bayawak. Ang ulo, katawan at mga paa nito ay nasa loob ng lungga at tanging buntot lamang ang nakalabas. Kaya't kahit anong batak dito ni Lolo Martin ay hindi niya mahila ang bayawak. Alam ito ni Lolo Martin, at kung ipagpapatuloy pa niya ang paghila ay alam niyang uubusin lamang nito ang kaniyang lakas at pasensya.

Binitiwang niya ang buntot. Nakaalpas ang bayawak at tuluyan nang pumasok sa loob ng lungga. Nakaramdam naman si Lolo Martin ng hindi maipaliwanag na pagod. Nagpasya siyang lisanin ang lungga habang iniisip ang paraan para mahuli ang bayawak. Naupo siya sa ilalim ng puno ng niyog upang makapagpahinga nang bumagsak sa kaniyang harapan ang bunga nito. Biglang may pumasok sa kaniyang isip. Inutusan niya ang mga tao na sungkutin ang lahat ng bunga ng niyog na nakatanim sa Sityo Pulong Kumunoy. Kinuha niya ang sabaw nito at ininom para muling manumbalik ang kaniyang lakas. Ang pinakabao at bunot naman nito ay kaniyang tinipon.

Nang sa tingin niya ay sapat na ang tinipong mga bao at bunot; sa ikalawang araw ay dinala niya ito sa bukana ng lungga katulong ang lahat ng kalalakihan ng Sityo Pulong Kumunoy.

“Anong gagawin natin sa mga bao at bunot na ito Lolo Martin? Napakarami nito... halos kulang-kulang na dalawang libong sako...” Tanong ng isang lalake.

“Pauusukan natin ang buong lungga. Sa laki ng bayawak, makipot ang loob ng lunggang ito para umikot s’ya pabalik.”

“Kung ganun, papaano natin malalaman kung saan s’ya lalabas?” Sabad ng isa.

“Papausukan natin ito nang papausukan. Hahanap ang usok ng kaniyang lalabasan. Kung saang bahagi ng talampas lumabas ang usok, nakatitiyak akong doon din lalabas ang bayawak.”

“Papaano kung maraming nilabasan na butas ang usok?” Tanong pa ng isa.

“Ang ilan sa atin ay tatakpan ang butas. Isang butas lamang ang dapat daanan ng bayawak at doon natin siya tatambangan.”

Ganun nga ang kanilang ginawa. Buong araw na pinausukan ng mga taga-Sityo Pulong Kumunoy ang buong lungga. Magbubukang-liwayway na nang makita nila ang nilabasan ng usok. Iisang lugar lamang ang nilabasan nito na malayo sa talampas na kinaroroonan ng lungga. Doon, sa bundok na kung tawagin ay “Bundok-Kuba” lumitaw ang usok. Tinakbo ni Lolo Martin nang napakatulin ang sinasabing lugar. Sa ibabaw ng butas siya nag-antabay. Hinintay ang paglabas ng bayawak. Sa kaniyang tagiliran ay nakasukbit ang itak na hinasa pa at pinatalim sa pangil ng baboy-ramo at sa kaniyang kanang kamay ay tangan niya ang espesyal na gamit para sa pagpatay sa bayawak. Isang mahabang buho ng kawayan na may tulos sa dulo. May anim na dipa ang haba

nito na pinahiran ng langis na binabaran ng balat ng mag-asawang sawa. Sa dulas at tulis ng buho ng kawayan tiyak na babaon ito sa makunat na katawan ng bayawak!

Matiyagang naghintay si Lolo Martin. Halos papalubog na ang araw nang lumabas sa lungga ang bayawak. Sa umpisa'y nakikiramdam ang hayop. Dahan-dahang naglalabas-masok ang dila nito. Pinakikiramdaman ang nagbabantang panganib. Kalmado ang isip ni Lolo Martin na pinagmamasdan ang bayawak. Halos hindi siya gumagalaw. Iniiwasang niyang lumikha ng anumang ingay na gagambala sa papatakas na hayop.

Nang ilabas na ng bayawak ang ulo nito sa bukana ng butas; ito na ang pagkakataong hinihintay ni Lolo Martin. Buong puwersa siyang tumalon habang hawak ng dalawang kamay ang buho ng kawayan na nakaumang sa ulo ng bayawak! Sa lakas ng puwersa ng ginawang pagtuhog ni Lolo Martin, binutas nito ang bungo ng hayop na tumagos hanggang sa ngalangala, at bumaon hanggang sa lupa! Hindi na nagawang magpipipisag pa ng bayawak at ang buong Sityo ng Pulong Kumunoy ay nagdiwang. Halos isang buwan na nanawa sa karne ng bayawak ang buong sityo!

Ngunit ang mas nakamamanghang “galing” na ipinakita ni Lolo Martin ay nang paahunin nito mula sa Ilog ng mga Igat ang labinlimang talampakang palos!

Nangyari ang lahat nang magsimulang magpakita ng kakaibang ikinikilos ang agos ng tubig sa ilog. Hindi karaniwan ang biglaang pagtaas at pagbaba ng tubig mula sa Ilog ng mga Igat. Dahil daw ito sa nagambalang engkanto na nananahan sa pinakamalim na bahagi ng ilog. Ngunit ang totoo, bunga ito ng pagdalisdis ng malalaking tipak ng bato buhat sa mga tinutungkab

na bundok ng mga minahan na nag-o-opereyt sa Bundok-Kuba. Nadiskubreng ang butas sa lungga na mula sa Talampas ng Buntot-Bayawak na nagdurugtong sa Bundok-Kuba ay isa palang kuweba na may halos isang milya ang haba. Sagana sa deposito ng bakal at ginto ang kuwebang ito na kalaunan ay naging pangunahing pinagkukunan ng ikabubuhay ng Sityo Pulong Kumunoy at ilan pang karatig na bayan.

Nagsimulang “manguha” ng buhay mula sa mga taong dumarayo ang Ilog ng mga Igat. Taon-taon kung “manguha” ang ilog. Hindi na mabilang kung ilang bata at matanda ang biglang nawala at nalunod. Hanggang dumating ang isang trahedya na ikinabigla ng lahat. Labimpitong estudyante na mula sa isang kilalang kolehiyo sa Maynila ang sabay-sabay na binawian ng buhay. Isang flashflood na mula sa Bundok-Kuba ang biglang umagos sa ilog na tumangay sa kawawang mga estudyante.

Gaya nga ng inaasahan, humingi ng tulong ang mamamayan ng Sityo Pulong Kumunoy sa angking “galing” ni Lolo Martin. Alas tres ng hapon nang hubad-baro itong nagtungo sa lugar na matatagpuan ang pinakamalalim na bahagi ng ilog. Makikita rito ang napakaraming puno ng lubilubi. Nakakaengganyong pitasin ang nangingintab na talbos ng halamang ito. Nilatagan niya ng abo mula sa sinunog na palapa ng niyog ang kaniyang kinatatayuan. Maging ang kaniyang katawan, binti, braso, at mukha ay nilagyan niya ng abo. Saka mula sa kaniyang sinturera ay binunot niya ang kaniyang sinturon. Hindi karaniwan ang kaniyang sinturon. Hindi ito gawa sa kung anong klaseng balat ng hayop. Kumikintab ang ginto nitong kulay at nagsasabog ng napakabangong halimuyak

katulad ng malalanghap buhat sa namumulaklak na puno ng kalatsutsi.

Hawak ang magkabilang dulo ng sinturon; itinaas ni Lolo Martin ang kaniyang mga kamay. Pumikit siya at umusal ng kung anong bulong. Sa simula ay mahina ngunit habang tumatagal ay palakas ito nang palakas. Hanggang ang kanyang sinasambit ay magkahimig. Ang kaniyang ibinubulong ay maging isang awit. Umaawit nga si Lolo Martin!

Ang kaniyang awit ay binubuo ng tatlong salita na inulit-ulit. Malayo ito sa salitang Latin o Griyego ngunit ayon sa ilang nakasaksi at nakarinig; wikang Sanskrit ito na maituturing din na isang patay na wika.

Lumalakas ang himig ni Lolo Martin sa pagkanta at ang mga taong naroroon ay hindi maiwasang makisabay. May kung anong ligayang humahaplos sa kanilang puso. Lumulukso ang kaibuturan ng kanilang kalooban. Napapasunod ang kanilang katawan sa kung anong kapangyarihang dala-dala ng awit.

Nakalalasing ang awit na ito na binubuo lamang ng tatlong salita na inulit-ulit! Nagsisisayaw at umiindak na ang iba. Nakapikit at nakataas ang kamay nang marami. Umiiyak na ang ilan dahil sa labis na kagalakan! Maging si Lolo Martin ay hindi mapigilan ang umindak at maluha. Tumutulo pa ang laway dahil sa sobrang kalasingan! Ngunit ang nakapagpapanindig balahibo ay nang makibahagi sa pag-awit ang lahat ng mga elementong naroroon!

Umawit ang mga hayop, ang mga puno at halaman, ang lupa, maging ang pinakamaliliit at naglalakihang tipak ng mga bato, at maging ang hangin! Ang tubig na mula sa ilog ay tumigil

sa pagdaloy; umawit kasama ng mga lamang-tubig na doon ay naninirahan. Sa ligaya at kalasingang nararamdaman ng lahat mula sa awit na may tatlong salita na inulit-ulit ay umahon mula sa ilog ang labinlimang talampakang palos!

Nagpipipisag ito na waring sumasayaw kasabay ng nakalalasing na awit. Hanggang kumapit ang mga abo sa madulas nitong katawan. Abo ang panlaban sa madulas na isdang ito! Nang matapos na ang pag-awit, hindi na nagawang makabalik ng labinlimang talampakang palos sa ilog. Lalo na nang dambahan ito ni Lolo Martin at tuluyang mapatay gamit ang kakaiba nitong sinturon at pambihira nitong lakas. Nagbubunying sinalubong ng mga taga-Sityo Pulong Kumunoy ang papalubog na araw. Sama-sama silang naghapunan. Binusog sila ng halos anim na talyasi ng ginataang lubilubi! Sinunog nila ang isdang palos at ang abo nito ay ibinalik nila sa ilog pagsunod sa utos ni Lolo Martin.

Ngunit mula nang inalis sa bukana ng sityo ang pinakamatandang punong akasya na pinamamahayan ng mag-asawang sawa; kasimbilis din na nahawi ang masukal at magubat na lugar ng Sityo Pulong Kumunoy.

Sa tulong ng mga heavy equipment gaya ng *road roller* o pison, dump truck, concrete mixer, bulldozer, excavator o backhoe ng isang construction firm, nahawan ang daan sa sinasabi nilang pag-unlad. Nalatagan ng konkretong daan ang buong sityo. Parang bitukang nagsala-salabid ang mga kalsada. Parang kabuteng nagsisulpot ang mga subdibisyon. Nagawa nitong patagin ang mga bundok. Nagbukas ito ng bagong oportunidad ng pagkakakitaan tulad ng pagmimina at pagka-quarry. Wala nang nagtanim! Napilitang ipagbili ang mga palayan sa mga developer upang

gawing golf course o pabahay. Kahit ang sakahang nililintang ni Lolo Martin ay kaniya na ring ibinenta.

Dahil kilala ang matanda sa buong sityo at iginagalang ng lahat; nagmistulang ahente at tagasulsol ng malalaking kumpanya si Lolo Martin upang ipagbili na rin ng kaniyang kababayan ang kanilang mga lupain. Malaking porsyento ng salapi ang ibinibigay sa kaniya ng malalaking kompanya sa bawat ektarya ng lupang kaniyang naipagbibili. Mahusay magsalita at manghikayat si Lolo Martin. ‘Ika niya’y; *“aanhin ninyo ang lupa? Wala sa lupa ang pag-unlad! Ang pagtatayo ng industriya at pabrika ang mag-aahon sa atin sa kahirapan. Ilang dekada na ba tayong nagsasaka? Mananatili na lamang ba na nakasingkaw ang ating mga pangarap sa pagbubungkal ng lupa? Ito ba ang ipamamana natin sa ating mga anak...? Makinig kayo... wala sa pagsasaka ang pagyaman...!*

Nilinlang ni Lolo Martin ang buong sityo. Halos lahat ay nagawang maipagbili ang kanilang lupa kapalit ng malaking halaga ngunit ang sinasabing kaunlaran ay hindi nangyari. Naging atrasado ang buhay ng kaniyang kababayan. Umasa ang mga tao sa ibinibigay na trabaho ng minahang nag-oopereyt sa “Bundok-Kuba”. Kulang ang suweldo, wala pang benepisyo at ang kanilang buhay ay nakabingit sa kapahamakan!

At noong kalagitnaan ng dekada otsenta; sa kasagsagan ng pananalasa ng Bagyong Sisang, naging catch basin ng tubig-baha ang buong Sityo Pulong Kumunoy! Dumaos mula sa kabundukan ang ragasa ng marahas na tubig. Tangay-tangay nito ang malalaking troso at tipak ng mga bato na dumagan sa halos lahat ng kabahayan ng Sityo. Sa halos isang libong patay na iniwan

ng Bagyong Sisang sa buong Luzon, kulang-kulang sa dalawang daan dito ay nasa Sityo Pulong Kumunoy. Sa mga minahan pa lamang ng “Bundok-Kuba,” tatlumpu’t anim na minero ang nailibing nang buhay!

Ang trahedyang ito’y nasaksihan ni Lolo Martin. Marami-rami rin sa kaniyang kababayan ang nailigtas niya. Ngunit ang kaniyang “galing” ay hindi umobra sa nag-aalimpuyos na galit ng kalikasan. Sumusulak sa sulok ng kaniyang konsensiya na malaki ang kaniyang naging bahagi sa trahedyang naranasan ng buong sityo—ang mag-asawang sawa, ang bayawak, ang palos—nang mawala ang mga nilalang na ito’y humarap sa samot-saring pagsubok ang buong Sityo!

Nakapanlulumong pagmasdan ang nakasalansang mga bangkay ng kaniyang kababayan. Nasaksihan niya ang pagdurusa ng mga nawalan. Narinig niya ang mga hagulgol at impit na mga dasal na sana’y huwag na muling mangyari pa ang ganung klaseng trahedya. Ngunit sa sulok ng pag-iisip ni Lolo Martin, malinaw sa kaniyang mga pangitain na nagsisimula pa lamang ang lahat! Isa sa kaniyang itinatagong “galing” ay ang makita ang mga darating na trahedya. Mula sa nakasalansang mga bangkay sa kalsada, pumitik sa kaniyang utak ang isang malaking oportunidad...

Sa unang bahagi ng pagbubukas ng taong 1990 nang itinayo ni Lolo Martin ang kaniyang funeral parlor business. Mula sa kuwartang naipon niya sa “pag-aahente” ng lupa, pinag-aral niya ang sarili. Sa ilang taong pagtitiyaga, nakuha niya ang titulo bilang isang licensed embalmer/mortician. Ginastusan niya ang lahat ng kinakailangang rekisitos sa pag-o-opereyt ng isang funeral parlor. Isang Stainless Steel Autopsy Table at Corpse Cabinet na may anim

na pinto ang kaniyang binili. Nakita niya ang serbisyo sa pag-aasikaso ng bangkay! Nakita niya ang pag-assenso sa paghahanap ng patay!

Mukhang “sinusuwerte” si Lolo Martin sa kaniyang bagong negosyo! Hindi nagkamali ang kaniyang mga pangitain!

Sa kalagitnaan ng taong 1990, isang napakalakas na lindol na may 7.7 na magnitude ang tumama sa Central Luzon. Tinatayang umabot sa 1,621 ang patay! Napasabak agad sa sagad-sagarang pag-eembalsamo ang matanda. Sabay-sabay ang dating ng mga bangkay sa kaniyang funeral parlor. Hindi siya magkandaugaga sa mga katawang sunod-sunod niyang nililinis at inaayusan. Bagaman nakapapagod, lihim siyang nangingiti; sa isip-isip niya’y napakagandang “buwena mano” ito sa kaniyang negosyo!

Madalas siyang dalawin ng mga pangitain. Ang “galing” na malaman ang trahedyang mangyayari sa hinaharap ang nagtatakda rin ng tiyak na ganansya ng kaniyang negosyo! Kung sa iba ay napakalaking kamalasan ang mamatayan, kay Lolo Martin ay nag-aakyat ito ng sangkaterbang suwerte!

Hindi pa natatapos ang taon, buwan ng Nobyembre nang mag-iwan ng mahigit sa 748 na patay ang pananalasa ng Bagyong Ruping. Walang pagsidlan ng tuwa si Lolo Martin sa panay-panay na pagdating ng mga parokyanong humihingi ng serbisyo para sa kanilang mga patay! Hindi na nga maaawat ang pag-assenso ng kaniyang negosyo! Sa pagpasok ng 1991; dinalaw siya ng mga pangitaing tiyak na magbibigay sa kaniya ng limpak-limpak na tubo at ganansya!

Hunyo 15, 1991; sumabog ang Bulkang Pinatubo. Halos 20,000 pamilya ang nawalan ng tirahan at ikabubuhay; at ang

bilang ng mga namatay ay umabot sa 847. Nang sumapit ang buwan ng Nobyembre ng gayun ding taon, dinalaw ang Pilipinas ng Tropical Storm Thelma. Pitong araw na namalagi sa Philippine Area of Responsibility ang naturang bagyo. Nang lisanin nito ang teritoryo ng Pilipinas; 5,081 ang naitalang patay!

Nanlalaki ang mata ni Lolo Martin sa dami ng naging biktima ng trahedya! Wala nang natirang espasyo para paglagyan ng mga patay na katawan. Ang kaniyang Corpse Cabinet na may anim na pinto na dapat sana'y maglamang lang ng isang bangkay ay ginawa na niyang tig-dalawa. Katulong si Tatay Pepe, parang case ng softdrinks kung salansanin nila ang mga cadaver bag. Naghambalang ang patong-patong na bangkay sa sahig ng morgue. Halos maubos ang gamot na pang-embalsamo sa sobrang dami ng bangkay kaya't pansamantalang binudburan muna ng apog ang mga patay na katawan upang maiwasan ang mangamoy.

Buti pa ang bangkay, wala nang pakiramdam; pero si Lolo Martin, buhay na buhay ngunit matagal na niyang natutunan na huwag maging emosyonal sa ganitong uri ng negosyo. Ano sa kaniya kung maraming nagdurusa? Ano sa kaniya kung marami ang naging ulila? Sa kaniya ay patuloy ang buhay kahit patay na ang katawan. Mamamatay ang katawan ngunit hindi ang buhay na nananahan sa katawan! Para kay Lolo Martin, ang katawan ay parang damit na kung sira na at hindi na sumusunod sa uso ay kailangan nang hubarin at palitan! Katulad ng damit, mabubulok ang katawan ngunit hindi ang buhay na pansamantalang nananahan dito! Kay Lolo Martin, hindi tayo ang katawan!

Ngunit para rin sa kaniya, dapat serbisyuhan nang maayos ang mga patay. Ang katawan ang templo ng kaluluwa; kaya't

marapat na bigyan ng dangal ang namatay na katawan. Ito ang misyon ng kaniyang negosyo; ang *St. Martin's Memorial Service: Nagseserbisyo Habang Naghihingalo!*

Ikinabubuhay niya ang mga patay! At sa ngalan ng tubo at ganansya; ang sandamakmak na bangkay ay katumbas ng limpak-limpak na kita!

Ngunit ano ba ang misteryo sa likod ng biglaang pagkamatay ni Lolo Martin?

Nagsimula ang lahat nang makita niya sa kaniyang mga pangitain ang kaniyang sariling kamatayan. Ang pagsisimula ng “Bagong Milenyo” ang hudyat ng kaniyang nalalapit na wakas!

Mula noon ay naging maingat si Lolo Martin sa kaniyang ikinikilos. Bagaman hindi dinadapuan ng anumang karamdaman at waring hindi tumatanda; batid niya sa kaniyang sarili na hindi maaaring magkamali ang mga pangitain niya. Batid niyang hindi mapipigilan ang kamatayan! Ngunit ang tagumpay ng kaniyang negosyo ang nagiging dahilan upang hindi niya maihanda ang sarili upang harapin ito. Dahil sa patay; nakita ni Lolo Martin ang kaniyang ikabubuhay ngunit kakatuwang isiping kamatayan rin ang nagbibigay ng takot sa kaniya!

Kaya't nang ipagdiwang ng buong mundo ang pagpasok ng bagong milenyo noong taong 2000; nagsimulang ikulong ni Lolo Martin ang kaniyang sarili sa bahay. Hindi siya lumalabas kung hindi rin lang kailangan. Pinipili niya ang taong kaniyang kinakausap. Hindi siya tumatanggap ng anuman o sinumang bisita. Laging nakasara at nakakandado ang lahat ng silid ng kaniyang tirahan. Sapagkat ayon sa kaniya “ang kamatayan ay umaatake tulad ng isang magnanakaw!”

Lumala ang takot ni Lolo Martin sa kamatayan nang mula sa kalye ay pulutin ako ni Tatay Pepe at iuwi sa bahay ng matanda.

Isang gabi ng Setyembre, taong 2006, bilog na bilog ang buwan at nagpaparamdam na ang isang malakas na bagyo. Bumangon sa pagkakahiga si Lolo Martin upang magtungo sa kusina. Nang buksan niya ang pinto ng kaniyang kuwarto, tumambad ako sa kaniyang harapan! Sa dilim ng buong kabahayan, parang apoy na nanlilisik ang aking mga mata na nakatingin sa kaniya. Nanindig ang balahibo ng matanda! Sa naramdaman niyang takot at pagkabigla ay agad itong nagsisisigaw! Dumagundong sa loob ng buong kabahayan ang hindi maipaliwanag na kilabot kasabay ng nakatutulig na kulog at pagguhit ng kidlat sa langit. Bumalik sa kaniyang kuwarto si Lolo Martin at parang batang nagtalukbong ng kumot.

Agad namang sumaklolo si Tatay Pepe. Binuksan niya ang ilaw at pinakalma ang takot na takot na si Lolo Martin.

“Nakita ko ang kamatayan Pepe...nakita ko ang kamatayan...!” Sumisigaw ito, habang itinuturo ng daliri ang labas ng kuwarto. Sinundan ito ng tingin ni Tatay Pepe. Nakita niya akong nakatingin sa kaniya. Nilisan niya ang kinaroroonan ng matanda at lumapit sa akin. Sinalubong ko siya at hinimas ng aking ulo at katawan ang kanyang mga paa at binti. Dumaiti sa kaniyang balat ang malambot at maitim na maitim kong balahibo!

“Ilayo mo sa akin ang kamatayan Pepe! Ilayo mo ang pusang ‘yan...! Alisin mo sa pamamahay ko ang kamatayan! Itapon mo ang pusang ‘yan! At huwag na huwag mong hahawakan o hihipuin ang ilong ng pusa... ‘sing lamig ng kamatayan ang ilong ng pusa...!”

Agad akong dinampot ni Tatay Pepe. Yakap-yakap niya akong nagtungo sa kaniyang kuwarto. Iniwan namin si Lolo Martin na nagsisisigaw at patuloy pa ring sinasaklot ng takot!

Hindi mapagkatulog si Tatay Pepe ng mga sumunod na gabi. Lapat na lapat ang kaniyang likod sa pagkakahiga sa papag na kawayan. Malalim ang kaniyang iniisip. Dama ko, sapagkat naririnig ko ang pintig ng kaniyang puso sa kampante kong pagkakahiga sa kaniyang dibdib. Hinihimas ng kaniyang magkabilang palad ang aking ulo at katawan habang gising ang kaniyang mga mata na nakatitig sa inaagiw na kisame. Nararamdaman ko sa kaniyang paghinga ang pag-aalala at pagtataka. Gusto kong sagutin ang mga tanong na nagsasalasalat sa kaniyang isip.

Humikab ako. Napapikit ako nang ngumanga nang pagkalaki-laki habang nakalawit ang mahaba ngunit matingkad na kulay ng aking dila. Napatingin sa aking mukha si Tatay Pepe. Muli niyang hinimas ng kaniyang mga palad ang aking ulo pababa sa aking katawan. Dumudulas ang kaniyang palad sa aking balahibo. Hinawakan ng kaniyang kaliwang kamay ang aking mukha at ipinatong niya ang dulo ng kanang hintuturo sa aking ilong...

“Kasing lamig nga ba ng kamatayan ang ilong ng pusa?”

Noong 1942, sa kasagsagan ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig; mula sa masukal at magubat na bahagi ng Sityo Pulong Kumunoy, makikita ang paghabol ni Lt. Feliciano “Joe Borris” Lizardo ng ROTC Hunter sa noon ay papatakas na si Martin Borlongan. Misyon ni Joe Borris na tugisin ang lahat ng nagpahamak at “nagturo” sa noon ay lumalakas na hanay ng mga gerilya.

Mula sa intelehensiya na nakalap ng tropa ni Joe Borris, natukoy na si Martin Borlongan ang pinakaulo ng lahat ng MAKAPILI. Maraming ipinahamak na Pilipino si Martin. Kahit walang kasalanan ay itinuturo niya na may kaugnayan sa lumalakas na hanay ng mga gerilya.

Ganun na lamang ang sidhi ng hangaring matugis ni Joe Borris si Martin sapagkat tatlo sa kaniyang mga kapatid na lalake, kasama ang dalawa niyang bayaw at apat na pinsan ang itinuro ni Martin kahit walang mga kasalanan. Pinahirapan muna bago pinatay ng mga sundalong Hapon ang kaniyang mga kamag-anak. Kaya napakapersonal para kay “Joe Borris” ang misyong ito! May utang na dugo na dapat pagbayaran si Martin!

At sa mga sandaling iyon ay nagmumuntik-muntikanang masukol ni Joe Borris ang tumatakas na si Martin. Humahangos itong tumatakbo sa gitna ng kagubatan. Duguan ang kaniyang katawan sa mga daplis ng bala mula sa rebolber ni Joe Borris. Napasubsob siya sa malambot na bahagi ng lupa na tumutubo ang mayabong na ng mga damong ligaw at talahib.

Halos mapugto na ang hininga ni Martin nang magpakita ako sa kaniya! Sa nanlalabo niyang paningin, naaaninaw niya ang liwanag na nagmumula sa aking katawan; at narinig ko sa kaniya ang basag na tinig ng pagsusumamo at pagmamakaawa; “*tulungan mo ako... tulungan mo ako!*” Hanggang tuluyan siyang panawan ng ulirat.

Dahil sa pagdadalang-habag; kahit pa ipinagbabawal ay binuksan ko kay Martin Borlongan ang lagusang nagdurugtong sa materyal na mundo at ispirituwal na daigdig. Ako, si Maya, ang Diwata ng Sityo Pulong Kumunoy ay hindi nagdalawang isip na

tulungan siya! Ako ang diwang tagabantay at may tangan ng susi sa lagusang maituturing na “spiritual expressway” ng ispiritual na manlalakbay na si *Narada Muni* sa iba’t ibang mundo; ng iba’t ibang solar system ng iba’t ibang galaxy; sa iba’t ibang sansinukob na ga-butil na bahagi lamang sa kabuoang materyal na paglikha!

Si *Narada Muni* ay isang mabuting tagasunod at disipulo ng Diyos na si *Krshna*. Sa pamamagitan ng mga likha niyang lagusan na tulad ng Sityo Pulong Kumunoy, mabilis siyang nakapaglalakbay sa iba’t ibang dimensiyon. Kipkip niya sa kaniyang paglalakbay ang isang *sitar*. Umaawit siya sa saliw nito, ng awiting naglalaman ng pangalan ng Diyos.

Hindi lamang basta lagusan ang Sityo Pulong Kumunoy. Sa lugar na ito ay itinayo ni *Narada Muni* ang tatlong suhay na sumusuporta sa balanse ng mundo. Inatasan ko ang tatlong magigiting na tagabantay upang mangalaga sa tatlong mga suhay na ito: ang mag-asawang sawa, ang bayawak at ang palos.

At ang isa sa mahalagang gampanin ng Sityo Pulong Kumunoy bukod sa pagiging lagusan, ay dito itinago ni *Narada Muni* ang isang banal na bagay na pag-aari ng Diyos na si *Krshna*; pumpon ng mga kuwintas na bulaklak na gawa sa bituka ng demonyong si *Hiranyakashipu*!

Tinalo ng Diyos na si *Krshna* ang demonyong si *Hiranyakashipu* sa isang labanan. Ang Diyos na si *Krshna* ay nagsaanyong si *Nrsimhadeva*—isang taong may mukhang leon, may paa at kamay na tulad ng agila at mga galamay na itsura ng mga ulupong. Nang mapatay ng Diyos na si *Nrsimhadeva* na dili’t walang iba kundi ang Diyos rin na si *Krshna*; winakwak nito ang

tiyan ni *Hiranyakashipu* at dinukot ang bituka na siya niyang ikuwinintas sa kaniyang leeg.

Inalagaan ko ang halos wala nang buhay na si Martin Borlongan. Ginamot ko ang kaniyang mga sugat, inaruga at pinakain ng *prasadam*; mga pagkaing inialay ng buong debosyon sa Diyos na si *Krshna*. Nang tuluyan siyang gumaling, abot-abot hanggang langit ang kaniyang pasasalamat.

Nanatili siya ng halos tatlong taon sa lagusang ito. Minabuti niyang huwag na munang bumalik sa materyal na daigdig dahil na rin sa lupit ng digmaan. Sa panahon ng kaniyang pananatili, kapansin-pansin ang kaniyang pagiging mausisa hinggil sa hiwaga ng ispirituwal na mundo.

Madalas niya akong tinatanong hinggil sa Diyos na si *Krshna*; ang kaniyang buhay at pakikipagsapalaran. Madalas niyang usisain ang kagila-gilalas na paglalakbay ni *Narada Muni* sa iba't ibang planeta ng buong sansinukuban at ang mga dakilang tao sa ispirituwal na mundo na kaniyang tinuruan at ginabayan. Ibinida ko sa kaniya ang buhay ni *Hiranyakashipu* na kahit na maituturing na “demonyo ng lahat ng demonyo” ay nagkaroon ng anak na buong buo ang debosyon sa Diyos na si *Krshna*. Ang anak nito na si *Phralad Maharaja* ay tinuruan at ginabayan ni *Narada Muni*. Hindi ko malilimutan ang itsura ni Martin nang ipakita ko sa kaniya ang “bitukang kuwintas” ni *Krshna*. Nagniningning ang kaniyang mga mata na mukhang inalihan ng labis-labis na paghanga. Marami pa akong ibinahagi sa kaniya, at maging ang kinalimutang karunungan ng tunay na pagkilala sa esensya ng sarili ay ginising ko sa kanya...

“*Sino Ka?*” Parang natuka ng ahas si Martin sa aking tanong.

“Ako si Martin... si Martin Borlongan... kilala ako bilang si Martin sa aking mga kaibigan...!”

Humalakhak ako nang pagkalakas-lakas! *“Pangalan mo lang ‘yan Martin... hindi ikaw ‘yan! Huwag mong kilalanin ang iyong sarili sa pangalang itinatak sa iyong katawan! Hindi ikaw ang iyong pangalan, lalong hindi ikaw ang iyong katawan!”*

“Kung ganon ay Sino Ako?” Ang nagtataakang tanong ni Martin.

“Ispirituwal na nilalang ka... ispirituwal ang iyong esensya na pansamantalang nananahan sa iyong katawan. Mawawala ang katawan ngunit ikaw ay mananatili!”

“At bakit mo sinasabi sa akin ‘yan?” Ang patuloy na tanong ni Martin.

“Sapagkat nasa pagkilala ng tunay na esensya ng sarili ang katuparan ng iyong mga naisin sa mundo!” Sandali akong tumahimik at tiningnan ang reaksiyon ni Martin at saka muli ko siyang tinanong...

“Ikaw Martin, bakit ka nabubuhay? Anong layunin mo sa mundong ito?”

“Gusto ko ng kaligayahan... gusto kong lumigaya! Wala naman sigurong tao ang ayaw ng kaligayan, ‘di ba?”

“At ano ang makapagpapaligaya sa ‘yo?” Tanong ko.

“Gaya rin ng kaligayahang hinahanap ng iba... kayamanan, imortalidad, kadakilaan.... Gusto kong makilala, gusto kong dakilain... at magagawa ko ito kung matatakas ko ang kamatayan, hindi na tatanda o hindi magkakasakit...!”

Sa tinuran ni Martin, minabuti kong manahimik. Sa mga sandaling iyon, nakita ko ang paimbabaw niyang kabaitan. Nakita

ko ang “mantsa” sa mapagkunwari niyang puso. Nakita ko ang kamangmangan sa kaniyang mga mata. Binabalot ng materyal na talinong nag-aapoy sa hindi makontrol na katakawan at pagiging tuso.

Hindi ako nagkamali. Umalis sa lagusan ng Sityo Pulong Kumunoy si Martin nang walang paalam. Gayun na lamang ang aking panlulumo nang mapag-alamang bitbit ni Martin sa kaniyang pag-alis ang isang metrong haba ng kuwintas na pinutol niya sa “bitukang kuwintas” ng Diyos na si *Krshna*.

“Sinasabi ko sa iyo, huwag mong ihahagis sa kawan ng baboy ang mga perlas, hindi nila ito papansin.” Si Narada Muni habang ako ay mahinahong kinakausap.

“Patawarin po ninyo ako, mahal na Narada Muni. Masyado po akong nagtiwala.” Ang malungkot kong tugon.

“Ikaw, ang diwatang ang pangalan ay Maya ay nalinlang ng isang mortal?” Ang nakangiti at nagbibiro niyang sagot sa akin.

“Humihingi po ako ng kapatawaran at hayaan ninyong maituwid ko ang aking pagkakamali. Hayaan ninyong maibalik ko ang bahagi ng kuwintas na ninakaw ni Martin.”

“May dahilan ang lahat. Wala kang kasalanan. Malinis ang hangarin mo sa iyong mga ikinikilos ngunit hindi natin kontrolado ang lahat; kahit ang likaw ng damdamin at pag-iisip ni Martin ay hindi natin kayang panghawakan. Ikinukumpas ng pagpapasya ang ating nagiging aksyon; at bawat aksiyon ay may katumbas na reaksiyon. Hayaan mong ang oras at panahon ang iyong maging kakampi sa kaniyang pagbabayad.”

“Ngunit kailan ang panahong iyon, mahal na Narada Muni?”

“Malapit na, h’wag kang magmadali. Ang mabuti mong magagawa ay bigkasin ng buong puso at pagpapakumbaba ang pangalan ni *Krshna*.” Umalis si *Narada Muni* na kinakalabit ang bagting ng kaniyang sitar.

Ilang taon pa ang lumipas, natapos ang Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Nagbabanta sa lagusan ng Sityo Pulong Kumunoy ang pagguho ng isang suhay na binabantayan ng mag-asawang sawa. Nagambala ang mga elemento na aking nasasakupan nang iluwa ng kumunoy sa lagusan ang duguang katawan ni Lt. Feliciano “Joe Borris” Lizardo. May malaki itong sugat sa likod ng kaniyang ulo. Sa aking pagkabigla ay tinawag ko ang banal na pangalan ni *Narada Muni* upang ako ay saklolohan. Sa isang kisap-mata, dumating sa aking harapan ang dakilang lingkod ng Diyos na si *Krshna*.

Pinilit naming iligtas ang buhay ni Joe Borris ngunit kami ay nabigo. Sa pamamagitan ng kapangyarihan ni *Narada Muni* na kontrolin ang oras at panahon; nakita namin ang tunay na dahilan sa pagkamatay ni Joe Borris.

Nang bumalik sa lupa si Martin Borlongan, napag-alaman namin na paghihiganti ang una nitong motibo. Binalikan niya ang lahat ng tao na may atraso sa kaniya. Si Joe Borris ang isa sa mga naging biktima! Tinadtad niya ng bala ang buong katawan nito at bago itapon sa masukal na bahagi ng Sityo Pulong Kumunoy ay pinalo niya ng matigas na bagay ang likod ng ulo nito na ikinabasag ng bungo ni Joe Borris.

Nakalulumo ang aming natuklasan. Ngunit sa pamamagitan ng awa na ipinagkaloob ng Diyos na si *Khrsna*, agad akong inatasan ni *Narada Muni* na balutan ng putik mula sa kumunoy ang

buong katawan ni Joe Borris. Buong puso at pagpapakumbabang tumalima ako sa kaniyang ipinag-uutos.

Matapos kong matakpan ng putik ang katawan ni Joe Borris; kinuha ni *Narada Muni* ang kanyang *sitar*. Kinalabit niya ang bagting nito, at saka inihimig ang *Om*□-*kāra*... *Om*□... *Om*□... *Om*□... *Om*□... *Om*□... *Om*□... Ito ang Banal na Pantig ng salitang Sanskrit na kumakatawan sa hindi mapasusubaliang Katotohanan!

Maya-maya, mula sa katawan ni Joe Borris na binalot ng putik; pumintig at umusbong ang isang buhay! Isang sanggol na halos hindi pa napuputulan ng pusod at may sugat sa likod ng ulo ang isinilang...

“Sino siya, mahal na *Narada Muni*?” Tanong ko.

“Siya si Joe Borris... sa bagong katawan! Siya ang tatapos sa kahangalan ni Martin. Tungkulin mo na ihatid ang sanggol na ito sa kubakob ng taong iyon. Lalaki ang batang ito na walang maaalala sa kaniyang nakaraan at walang kakayahang magsalita upang manatiling lihim ang kaniyang misyon. At ikaw, Maya... ang Diwata ng Sityo Pulong Kumunoy ang magpapaalala sa kaniya ng lahat-lahat pagdating ng itinakdang oras....!”

Nasa ibabaw ako ng ataul ni Lolo Martin nang buhatin ako ni Tatay Pepe. Umupo siya sa isang monoblock chair na nasa dulong bahagi ng kuwarto at ako naman ay umupo rin sa kaniyang mga hita. Pipikit-pikit ako habang hinihimas ni Tatay Pepe ang maitim na maitim kong balahibo. Napansin kong nakasuot na sa sinturera ng kaniyang pantalon ang sinturon ni Lolo Martin. Nakatitiyak akong bahagi ito ng “bitukang kuwintas” na inumit ng matanda. Nakasulat dito ang tatlong salita na madalas ulit-uliting bigkasin ni

Lolo Martin: *Hare, Krshna, Rama*. At ako ay napangiti at taimtim na nagpasalamat. Sa lakas ng hagupit ng Bagyong Milenyo na nag-iwan ng 213 patay, 660 sugatan at 48 na nawawala; tanging si Lolo Martin lamang ang naitalang nag-iisang biktima ng Bagyong Milenyo sa Sityo Pulong Kumunoy.

-wakas-